

Kult och kultur

Åkersberg, Leitourgias årskonferens 2009-11-04.

Gunnar Weman och Jerk Alton

GW: Tack för att vi får vara här och dela gemenskapen genom att inleda ett samtal i ting, där vi i bästa fall kan tydliggöra eller understryka några perspektiv. Pedagogiskt är vi inte så storslagna. Vi är båda relativt till åldern komna och nöjer oss med overhead-projektorn som hjälpmedel. Vår utmätta tid är kort – alltså inga fler preludier!

Begreppet ”Kult” i ämnesrubriken står för gudsfolkets gudstjänstfirande så som det, tyngt och laddat av traditionsburet innehåll, ständigt är föremål för förändring – inte alltid utveckling!

JA: ”Kultur” i ämnesrubriken står för det som kyrkorummet representerar över tid och där en arkitekt får vara med om att tydliggöra, försköna, fördjupa rummet såsom ett rum för gudstjänst, andakt, stillhet, tillbedjan, kort sagt ett rum för andliga skeenden, möten och upplevelser.

GW: Mötespunkten för de båda begreppen förlägger vi nu till gudstjänstrummet. Det blev ju – för att nu travestera Jesu ord om sabbaten – inte till för kulturens och kulturmiljövårdens skull utan för gudstjänstens!

Både gudstjänsten och gudstjänstrummet äger sin egen tyngd. Gudstjänstens former är i bästa fall präglade av kyrkans gemensamma beslutsprocess. Gudstjänstrummet är helgat, ”undantaget för gudstjänst”. Yngve Brilioth sade vid återöppnandet av ett kyrkorum i Växjö stift i slutet av 1930-talet (Gnosjö kyrka 1939): ”Upptäckten av det heliga är människans företrädesrätt, det som skiljer henne från alla andra skapade varelser”. Och jag tillägger: Vilken utmaning att vi inte idag slarvar bort denna helighet genom alltför mycket av tafflig vardaglighet i ordval, handlingar och musik!

Det är inte alldeles ofarligt att engagera sig i något till synes så oskyldigt som kyrkorum och gudstjänst! Det heliga kan liksom bränna till och tvinga fram förändring i våra inte fullt ut motiverade och genomtänkta sedvänjor och upplägg. På gott och ont framträder Kristi kyrka världen över som allra tydligast i sitt gudstjänstfirande. Det är därför som vi utifrån detta perspektiv i bästa mening kan tala om kyrkogemenskapens självsyn och identitet, när vi ser till mötet mellan gudstjänstfirandet och gudstjänstrummet!

Den anglikanske liturgikern Nigel Yates har gjort en genomgång av företrädesvis det västerländska kyrkorummets historia och gudstjänstlivets förändringsprocess från och med reformationen fram till och med 1900-talet utifrån de olika kyrkosamfundens bänkinredningar. Han menar att en församlings sätt att fira sin gudstjänst kan avläsas genom att man närmare granskar bänkinredningen i ett konkret kyrkorum. Vi kan ju var och en pröva hans tes i förhållande till vår egen församlingsskyrka: Hur står bänkar och stolar uppställda? Är förrummet och inte minst koret så öppet och fritt att mässan kan firas som gudsfolkets gemensamma handling inför treenig Gud?

För att se ett alltigenom traditionellt möblerat kyrkorum från ortodoxin kan vi för vårt inre gå till Lövestabuks kyrka från början av 1700-talet; där finns den berömda, storslagna Cahmanorgeln från 1728 (*orgelbyggaren Johan Niclas Cahman*) på läktaren i öster. På den motsatta väggen finns den tidstypiskt pampiga altaruppsatsen med Jesu lidande som huvudmotiv. Det främsta bänkkvarteret – där brukets mästersmeder satt med brukets ägare framför sig på fristående stolar – var helt vänt mot sydväggens predikstol. Raka, trånga kyrkbänkar – alla numrerade för att folket skulle hitta sin plats efter sin sociala värdighet. Detta är i alla avseenden i första hand en hörsal och illustrerar Yates huvudtes om att bänkarna berättar om rummets dominerande gudstjänstmönster. Detta rum är naturligtvis idag ett tydligt uttryck för det traditionsbundna kulturarvet – och utifrån det får gudstjänstdeltagarna försöka glädjas åt rummets unika karaktär, även när de samlas till

gudstjänst som firas utifrån en helt annan gudstjänstordning än den som rådde när det här kyrkorummet fick sin inredning!

Bäckebo kyrka från 1847 erbjuder ett annat belysande exempel. Det hade ursprungligen 800 platser för att tillgodose ortens vuxna befolkning mot idag c:a 400 sittplatser. Längst fram i de båda stora bänkkvarteren har man sparat dubbelbänkarna, så att gudstjänstdeltagarna kunde vända sig i riktning mot predikstolen som tidigare var placerad längre ner i kyrkorummet än idag. Oloph Bexell talar i en översikt rörande gudstjänstlivets förändringsprocess under 1900-talet (Växjö stifts hembygdskalender 2009/2010) om hur de allmänna kungörelserna medverkade till att predikstolen utöver platsen för förkunnelsen även blev ett ”massmedium och det allmänns tribun” – de stora rummen (”Tegnér-ladan”) byggdes för pålysningarnas skull, snarare än för dåtidens påstått stora gudstjänstdeltagande.

Ett annat sätt att nalkas kyrkorummet såsom gudstjänstrum är att försöka leva sig in i rummets symbolspråk. En svensk katedral, landskyrka eller distriktskyrka är ett annorlunda rum – det upplever vi redan när vi går på kyrkogården som något av kyrkorummets förrum och ännu tydligare framträder detta när vi går in i vapenhuset. Tröskeln skiljer det heliga rummet från världen utanför. Vi ser detta i människors sätt att bete sig: Männen tar av sig mössa eller hatt, alla talar tystare och ser sig liksom omkring i den andliga världen; ögonen söker sig fram mot altaret där förhoppningsvis en ljuslåga brinner som bild för den heliga närvaro som råder. Kyrkorummet kännetecknas av sin ”annorlundahet”!

Trösklarna har i religionens värld på detta sätt förbundits med riter: Man stannar upp, bugar sig, doppar fingrarna i vigvattenskålen/dopskålen, gör ett korstecken. Och inom parentes: Ljusbäraren slog snabbt igenom i Svenska kyrkan efter KVR:s fjärde generalförsamling i Uppsala 1968; nästa plats för en helig, allmänkyrklig handling blir snart nog skålen med dopvattnet nere vid porten.

Det har sagts att de stora religionerna i trösklarna har sina väktare. Redan porten är en bild för övergången från en värld till en annan. Det heliga rummet med sin symbolvärld gör att den enskilda människan omdefinierar sig/anpassar sig till det symbolspråk som råder i rummet: ”Nu är jag inför Guds ansikte”. Redan i kyrkans vapenhus/förum återerövrar människan den religiösa värld som hon också tillhör, alltså utöver den profana. Hon går in i ”det som var av begynnelsen, nu är och skall vara...”. (O Wikström)

JA: Hur den liturgiska förändringsprocessen påverkat gudstjänstrummet kan vi alltså se i ett antal planskisser över helgade rum:

- a) Kumla (bild)
- b) Sigtuna (bild)
- c) Visby (bild)

Med reformationen blev det tydligt att de reformerade kyrkorna endast kunde ha *ett* altare i varje kyrkorum; korens olika sidoaltaren rensades alltså bort. Altaret kunde inte dubblas – samtidigt ser vi idag att det sena 1900-talets nyrenoverade rum utöver ett högaltare har ett eller annat altarbord i något sidokapell för andra gudstjänstformer. Med ett ändrat symbolspråk är det inte längre konfliktladdat med altaren av olika dignitet i ett och samma kyrkorum.

Altaret är platsen för måltiden och därmed ett synligt tecken för tron på Guds (genom Kristus) närvaro i rummet; bröd och vin såsom Kristi kropp och blod har sin plats på altarets corporale, innan gåvorna delas ut till oss. Måltiden ligger dispositionsmässigt i gudstjänstscenografins höjdpunkt; det därför är naturligt att altaret rumsligt placeras i kyrkorummets brännpunkt – gärna så att gudstjänstdeltagarna kan omsluta altaret halvcirkelvis. Halvcirkeln innesluter även kören, organisten (vid kororgeln), kyrkvårdar m fl (kören och organisten kan därför ej rimligen stå på

läktaren). När så måltiden skall utdelas går gudstjänstdeltagarna fram i obrutet duklag vid altarrunden – allt oftare stående i en halvcirkel utan altarrund i många kyrkorum – eller ”köar” i något av en helig procession (i mittgången) fram mot stationerna vid korttrappan (eller motsvarande).

Psykologiskt är kanske knäfallet för den moderna människan en symbolhandling som idag känns främmande – och därmed blir hindrande för många i fråga om hennes aktiva deltagande i kyrkans måltid. Samtidigt gäller det att bevara stillheten, samlingen och bönen – både före och efter mottagandet av gåvorna; annars drabbas vi snart nog av en sekularisering som ett slags rekyl.

GW: Under resans gång har de liturgiskt motiverade tendenserna i förändringsprocessen gått om lott. Bara ett litet belysande exempel: Ungkyrkorörelsens lekmannaedare Manfred Björkquist – och från 1942 Stockholms stifts förste biskop – motionerade redan i 1934 års kyrkomöte om rätt för lekman att läsa epistel och evangelium för att därmed ge ökat stöd för lekfolkets synligt aktiva deltagande i gudstjänsten; samtidigt menade han 1948 – i den inklusiva folkkyrkans namn – att det kunde leda till främlingskap om Herrens bön bads högt i gudstjänsten; bönen kunde då uppfattas som en bekännelsehandling – därför borde hellre bönen ”läsas” av prästen ensam!

Liturgin som helhet är en gåva att leva i. Det ligger något djupt tänkvärt i att det var den ortodoxa kyrkovärlden med sin tillbedjan som fanns bakom järnridån och genom sin liturgi överlevde förtrycket. Det är ett slags gudomlig nåd att det inte var någon form av predikande möteskristendom som dominerade där, eftersom den då hade tystnats ner av makten. Den erfarenheten säger oss idag något om hur viktigt det är att vi som kyrka och församling vårdar oss om det liturgiska skeendet inför framtiden. Och därmed visar respekt för gudstjänsten såsom den heliga handling den är – utan alltför många glada tillrop av typen: ”Jaha, vänner, nu är allt klart. Nu kan ni komma fram...”! Eller efter gudstjänsten: ”Nu skall ni alla piggas upp med litet kyrkkaffe”.

Både präst, kyrkomusiker och alla övriga medverkande måste veta vad de gör och säger. Är allting väl förberett kan ingenting gå fel – bara mer eller mindre i överensstämmelse med grundplaneringen!

Denna omsorg gäller för den delen också arkitekten i hans hans/hennes dagliga arbete med gudstjänstrummet!

JA: Ett viktigt perspektiv för mig är att lokalförsamlingens gudstjänstrum är det vackraste rummet av alla rum, eftersom det är där – i det lokala rummet – som människor gjort sina andliga upplevelser och där givit det av sin kärlek. Det är här i tiden en bild för ”det himmelska paradiset”....

Också det liturgiska skeendet är med sina verbala och musikaliska uttryck ett sätt att formulera detta paradisorum, där kyrkorummet i sin tur förstärker gudstjänstens budskap, eftersom detta både upplevelsemässigt och trosmässigt ytterst är Guds boning på jorden....

Därför är varje detalj viktig i arkitektens, konstnärernas och hantverkarnas bidrag till rummet!
Några exempel:

- a) Ljuset (skiss från Mariakyrkan)
- b) Glasmålning från Visby (bild)
- c) Glasmålning från Sigtuna (bild)
- d) Altarets symbolvärld och konstnärernas tolkning (bild från Kumla)
- e) Koret i Visby (bild)

GW: Innan vi går över till att se ytterligare några bilder av olika kyrkorum – och förhoppningsvis i glädje fundera över mötet mellan kult och kultur i dessa rum – vill jag avslutningsvis för min del dela några enkla synpunkter, som närmast handlar om en viss form av villrådighet...

Denna känsla av villrådighet kommer till uttryck på det sättet att vi över tid har förlorat en del (bl a helighetsupplevelsen och vördnaden), samtidigt som vi har vunnit annat (gemenskapen, delaktigheten). Den avgörande frågan är hur vi behåller det bästa av båda. Inte minst när statistiken säger att Svenska kyrkans gudstjänstiffror går ner och många talar om att vi måste finna andra, mer s k levande former och därvid börjar experimentera med förkortningar, förenklingar, pratighet och vardaglighet på ett sätt som hotar både heligheten och upphöjdheten i själva Gudsmötet. Det räcker med att se på annonseringen under veckan vad församlingarna erbjuder – alltför ofta inte minst säregna musikformer och temagudstjänster som ersättning för veckans ordinarie gudstjänst i många småförsamlingar.

Det märkliga utmaningen består ju i att både kyrkorum, gudstjänst och kyrkomusik i grunden kännetecknas av det som jag tidigare kallat för deras ”annorlundahet”. Detta annorlunda i kyrkorum och gudstjänst är en gåva, värd att värda! Vi behöver både stillhet, eftertanke, tystnad liksom autentiska former för glädje, gemenskap, omsorg – kanske kan allt uttryckas som kärlek till Gud, medmänniskor och de gudstjänstformer som vuxit fram i Kristi kyrka under århundradena.

En annan sida av en viss växande villrådighet gäller omsorgen om församlingarnas gudstjänstrum i relation till kulturmiljövårdens krav. Utifrån synpunkter på kontinuiteten över tid är det viktigt att vi vågar och orkar gå bakom den form som lokalförsamlingens gudstjänstrum har just nu. Det är genom ett teologiskt och liturgiskt motiverat arbete, som kyrkorummet får sina förpliktande och goda årsringar. Villrådigheten inför framtiden tänker jag mig uppstå när många församlingar – trots olika former för sammanläggningar – inte kommer att ha råd att svara upp mot långtgående, kostnadskrävande åtgärder som kan aktualiseras genom kulturmiljövårdens företrädare; vem bestämmer då i slutändan över kyrkorummen dels som gudstjänstrum, dels som uttryck för det gemensamma kulturarvet? Det blir inte alldeles lätt att ta det ekonomiska ansvaret för Svenska kyrkans kyrkorum, när redan år 2011 Svenska kyrkans församlingar beräknas gå back med 600 milj. kr på grund av dels minskande kyrkoavgifter, dels den kyrkoantikvariska ersättningen inte har räknats upp till den nivå den hade när förhållandet mellan stat – kyrka reglerades för tio år sedan.

En tredje sida gäller omsorgen och kyrkorummets renhet när ett antal år har gått efter senaste renoveringen och församlingarna mer eller mindre medvetet har ställt dit pianon, olika minnesgåvor, stolar, informationstavlor och nya andaktshörn (med ett nytt litet andaktsbord och några stolar därtill). De rena rummen blir plötsligt plottriga – vem kan gå in och hjälpa en församling så att den mitt i sina goda avsikter värnar rummet? Kan en arkitekt komma tillbaka eller är det för känsligt? Kan stiftet bidra med sin sakkunskap? Vi behöver hur som helst träna oss att tillsammans se både gudstjänstrummet och gudstjänsten med deras respektive möjligheter och problem – eftersom bådadera är konstverk till Guds ära och gudstjänstdeltagarnas uppbyggelse!

JA: Och nu till sist ytterligare några bilder för att liksom understryka vad vi försökt säga... Bilder!

Och därmed tack för oss!